

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani mgr Katarzyny Marciniak
pt. *Dojazdy do pracy i ich uwarunkowania na terenach wiejskich powiatu kutnowskiego,*
wykonanej na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego
pod kierunkiem prof. UŁ dr. hab. Anny Janiszewskiej

Praca doktorska Pani mgr Katarzyny Marciniak liczy 222 strony wydruku komputerowego; zawiera 26 tabel, 72 ryciny oraz 1 załącznik. W bibliografii znajduje się 341 pozycji, w tym 82 w językach obcych (angielskim, niemieckim, rosyjskim). W spisie materiałów źródłowych umieszczono 25 pozycji.

Uwagi ogólne

Dojazdy do pracy stanowią podstawową formę mobilności człowieka. Nic więc dziwnego, że zarówno w Polsce jak i na świecie były one badane przez przedstawicieli różnych dyscyplin m.in. pod kątem wielkości, kierunków, wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy miast i regionów oraz na poziom życia ludności. W Polsce szczególnie duże zainteresowanie naukowców tym zjawiskiem można było zaobserwować w okresie powojennym (lata 50-70. XX w.). Zdecydowały o tym, w głównej mierze, dwa czynniki: masowość dojazdów do pracy, które były wywołane procesami industrializacji kraju oraz dostępność różnorodnych danych statystycznych, pochodzących ze spisów powszechnych, spisów kadrowych, rejestrów pracowników dojeżdżających itp. Studia nad dojazdami do pracy, z tego okresu, obejmowały aspekty teoretyczne i empiryczne, z przewagą tych ostatnich. Pojawiło się szereg prac szeroko analizujących dojazdy do wybranych zakładów przemysłowych oraz do poszczególnych ośrodków miejskich, opisujących przemieszczanie pracowników w obrębie aglomeracji i migracje wahadłowe ludności wiejskiej.

Sytuacja diametralnie zmieniła się po 1989 r. Przez ostatnie trzy dekady problematyka ta była podejmowana nadzwyczaj rzadko, co wynikało głównie z braku stosownych danych. Niektórzy autorzy podejmowali próby szacowania tego zjawiska bądź pozyskania informacji metodami alternatywnymi (wywiady, ankiety). Niestety, rezultaty tych badań nie zadawały

nawet samych autorów. Na początku obecnego stulecia Ośrodek Statystyki Miast Urzędu Statystycznego w Poznaniu (2009) oraz Departament Pracy GUS (2006, 2016) opublikowały przepływy ludności związane z zatrudnieniem. Choć te publikacje rzuciły nowe światło na wiele aspektów dojazdów do pracy (np. strukturę ludności dojeżdżającej do pracy, czas dojazdu i środki transportu), to nie stworzyły możliwości porównywania danych na poziomie lokalnym (powiaty, gminy, sołectwa). Powstała więc luka badawcza, dotkliwa ze względu na to, że dojazdy do pracy są zjawiskiem powszechnym. Jak wskazują badania, w Polsce w 2016 r. prawie co trzeci pracownik najemny dojeżdżał do pracy. Dojazdy te wpływają bezpośrednio lub pośrednio na wiele aspektów życia człowieka i społeczeństwa. Ich dokładne rozpoznanie stanowi ważną przesłankę do kształtowania polityki społecznej i transportowej regionów, strategii mobilności ludności, a także planów przestrzennego zagospodarowania.

W tym interesującym i aktualnym nurcie badawczym znajduje się praca Pani mgr Katarzyny Marciniak pt. *Dojazdy do pracy i ich uwarunkowania na terenach wiejskich powiatu kutnowskiego*.

Układ i zakres pracy

Recenzowana praca składa się z siedmiu rozdziałów, w tym *Wstępu* i *Zakończenia*. Do struktury pracy nie mam większych zastrzeżeń. Sugerowałabym jednak we *Wstępie* dodać podrozdział *Ustalenia terminologiczne*. Wyjaśnienie, w tej części, przyjętej w badaniu definicji „dojazdów do pracy” ułatwiłoby czytelnikowi ocenę celów, hipotez oraz metod badawczych. Sugeruję także usunięcie podsumowań, które kończą każdy rozdział. Treści w nich zawarte są powtórzeniem informacji przedstawionych wcześniej. Ich eliminacja poprawiłaby zwartość dysertacji bez szkody dla jej walorów merytorycznych.

W rozdziale 1. (*Wstęp*), liczącym 19 stron, przedstawiono koncepcję, cel, zakres i główne problemy badawcze pracy. Zaprezentowano także wykaz i ocenę materiałów źródłowych oraz opisano metody badawcze. W rozdziale 2, o objętości 30 stron, pt. *Podstawy teoretyczne i problematyka dojazdów do pracy w świetle literatury przedmiotu* zaprezentowano kierunki badań nad dojazdami do pracy w Polsce i na świecie oraz założenia teorii związanych z migracjami. W rozdziale 3. (22 strony) pt. *Rozwój społeczno-gospodarczy powiatu kutnowskiego* przedstawiono potencjał demograficzny i gospodarczy badanego obszaru, a w rozdziale 4. pt. *Rozkład przestrzenny wielkości, odległości, czasu i kierunków dojazdów* (37 stron) analizie poddano podstawowe atrybuty migracji wahadłowych ludności wiejskiej powiatu kutnowskiego. W kolejnej części (rozdział 5, 43 strony) pt.

Uwarunkowania dojazdów do pracy na wsi, dokonano charakterystyki środowiska miejsca pracy i zamieszkania oraz warunków komunikacyjnych i demograficzno-społecznych w kontekście ich związku z dojazdami do pracy. W rozdziale 6. pt. *Opinie osób dojeżdżających do pracy na terenach wiejskich na podstawie badań ankietowych* (32 strony), zaprezentowano ocenę stopnia uciążliwości dojazdów do pracy oraz motywę skłaniającą respondentów do migracji wahadłowych. Rozdział 7. (*Zakończenie*; 15 stron) stanowi syntezę wcześniejszych rozważań. Autorka sformułowała wnioski z badań oraz rekomendacje dla działań praktycznych. Na końcu pracy Doktorantka zamieściła spis literatury (19 stron), spisy rycin i tabel oraz załącznik.

W mojej ocenie, **układ recenzowanej pracy jest logiczny i czytelny, a dysertacja jest zwarta i w wielu fragmentach ma charakter syntezy.**

Ocena merytoryczna pracy

We *Wstępie* (rozdział 1) Doktorantka przedstawiła przedmiot i problem badawczy dysertacji. Przedmiotem były *„dojazdy do pracy na terenach wiejskich powiatu kutnowskiego i ich specyfika w zakresie rozkładu przestrzennego kierunków i odległości”* a także *„współczesne uwarunkowania dojazdów do pracy mieszkańców terenów wiejskich powiatu kutnowskiego po transformacji ustrojowej”* (s. 8). Natomiast problem badawczy, jak podała Autorka, koncentrował się wokół cząstkowych hipotez badawczych:

1. Na terenach wiejskich powiatu kutnowskiego dojazdy do pracy podlegają przestrzennej dywersyfikacji ze względu na ich kierunki i odległości.
2. W grupie uwarunkowań wpływających na dojazdy do pracy istotniejsze znaczenie mają funkcje, które odgrywają rolę czynników przyciągających, natomiast mniejsze jest znaczenie czynników wypychających.
3. Ocena dojazdów do pracy przez dojeżdżających mieszkańców powiatu kutnowskiego jest uzależniona od strefy ich zamieszkania względem miasta.

Na podstawie tak sprecyzowanego problemu badawczego i hipotez Doktorantka sformułowała trzy główne cele poznawcze pracy tj. (s. 9):

- *„próba oszacowania wielkości codziennych dojazdów do pracy mieszkańców terenów wiejskich powiatu kutnowskiego, określenia przestrzennego rozmieszczenia ośrodków (miejscowości lub sołectwa) codziennych wyjazdów do pracy,*

- *wyjaśnienie i ocena uwarunkowań, które mogą wpływać na natężenie i zmiany kierunków oraz odległości dojazdów,*
- *przedstawienie percepcji obrazu dojazdów do pracy mieszkańców obszarów wiejskich powiatu kutnowskiego ”.*

Celom poznawczym Autorka podporządkowała 9 celów szczegółowych (s. 9):

- identyfikacja wielkości dojazdów do pracy na terenie powiatu kutnowskiego,
- określenie rozkładu kierunków i odległości dojazdów do pracy,
- określenie kosztów dojazdów,
- identyfikacja środków transportu wykorzystywanych przez dojeżdżających do pracy,
- określenie czasu dojazdów do pracy mieszkańców badanego obszaru,
- wyjaśnienie uwarunkowań środowiska, miejsca pracy, miejsca zamieszkania, warunków komunikacyjnych, demograficzno-społecznych oraz rozwoju rolnictwa wpływających na rozkład dojazdów do pracy mieszkańców badanego obszaru,
- określenie cech demograficznych, ekonomicznych i społecznych osób dojeżdżających do pracy,
- percepcja wyobrażeń mieszkańców dotycząca dojazdów do pracy,
- weryfikacja aktualności teorii dotyczących migracji wahadłowych w nowych warunkach po 1989 r.”

Autorka sformułowała również cel metodyczny oraz aplikacyjny. Jako cel metodyczny Doktorantka wyznaczyła *„wykorzystanie systemów analiz przestrzennych (w tym analiz sieciowych) w badaniach dojazdów do pracy oraz ocenę metod GIS w badaniach dojazdów do pracy”* (s. 9). Natomiast zadania aplikacyjne polegały na wskazaniu *„działań, które powinny być podjęte przez władze powiatu w dziedzinie polityki ludnościowej i przestrzennej, wynikających z ruchliwości przestrzennej ludności”* oraz na sformułowaniu rekomendacji *„w zakresie dostosowania infrastruktury technicznej, polityki mieszkaniowej i lokalnego rynku pracy wynikające z rozpoznanej ruchliwości pracowniczej ludności wiejskiej powiatu kutnowskiego”* (s. 10).

Zaprezentowane cele są prawidłowo sformułowane i szeroko zakrojone. Jedynym moim zastrzeżeniem - do tej części pracy - jest fakt, że najpierw zostały sformułowane hipotezy badawcze, a później cele. W postępowaniu naukowym kolejność powinna być odwrotna. Hipotezy powinny wynikać z celów pracy i ściśle do nich nawiązywać. Zapewniam Panią Magister, że inne cele pracy doktorskiej wymusiłyby sformułowanie innych hipotez.

Na uwagę zasługuje dobrze opracowany schemat postępowania badawczego (s. 10). Posiada on przynajmniej dwa walory. Po pierwsze porządkuje pod względem merytorycznym i metodologicznym pracę i pomaga śledzić czytelnikowi poszczególne etapy badawcze, a po drugie świadczy o dojrzałości naukowej Autorki pracy.

Interesującą częścią we *Wstępie* jest podrozdział 1.2 pt. *Materiały źródłowe i metody badawcze*. Autorka wykorzystwała szereg źródeł, zarówno publikowanych jak i niepublikowanych. Szczególnie ważne były źródła niepublikowane pochodzące z: urzędu skarbowego, urzędów gmin, Agencji Restrukturalizacji i Modernizacji Rolnictwa, urzędu geodezyjnego, Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, urzędów stanu cywilnego oraz z badań terenowych. Doceniam benedyktyńską wręcz pracowitość, pomysłowość oraz konsekwencję w działaniu Doktorantki. Pani Magister samodzielnie przeprowadziła 1300 wywiadów, uzyskując w ten sposób ponad 7800 jednostkowych informacji (s. 16). Lektura zamieszczonego w załączniku kwestionariusza wywiadu jednoznacznie wskazuje, że był on mocno rozbudowany, składał się z 49 pytań (łącznie z metryczką). Odpowiedzi na niektóre pytania wymagały namysłu (np. pyt. 6 w części *Charakterystyka dojazdów*, pyt. 3 w części *Charakterystyka osób dojeżdżających*), a więc i czasu. Pani Magister nie podała średniego czasu potrzebnego na wypełnienie kwestionariusza. Myślę, że było to co najmniej 30-40 minut, co dodatkowo nakazuje wyróżnić Autorkę za aktywność na polu zbierania danych i zdolności w nakłanianiu respondentów do wzięcia udziału w tak rozbudowanym badaniu. Dodatkowo Doktorantka przeprowadziła 20 wywiadów pogłębionych z osobami dojeżdżającymi do pracy z powiatu kutnowskiego. Tak szeroka i oryginalna baza danych stanowiła podstawę do dalszych analiz i formułowania wniosków oraz rekomendacji. Pani Magister wykorzystwała przy tym szereg metod i technik badawczych, które, w większości, starannie opisano na str. 19-21.

Generalnie ta część pracy zrobiła na mnie pozytywne wrażenie, jednak pozostał pewien niedosyt odnośnie opisu badań terenowych. Dane uzyskane w tych badaniach stanowią podstawową bazę do analizy dojazdów do pracy mieszkańców obszarów wiejskich powiatu kutnowskiego. Ich oryginalność oraz szeroki zakres, w mojej ocenie, stanowią ważny walor opiniowanej pracy. Brakuje informacji odnośnie sposobu przeprowadzania wywiadów, a w szczególności: w jaki sposób dobierano osoby do wywiadów, gdzie były one przeprowadzone (w sklepie, na stacji kolejowej, w mieszkaniach/domach badanych) itp.? O te informacje zapytam Doktorantkę w czasie obrony publicznej. Zaniepokoiły mnie także pytania

badawcze, które zostały sformułowane na str. 17, a które dotyczyły wywiadów pogłębionych. Cele wywiadów powinny być kompatybilne z celami dysertacji, a kwestionariusz powinien być tak skonstruowany aby pozyskać dane do realizacji tych celów. Także zbyt słabo opisany został sposób doboru respondentów do wywiadów pogłębionych. Na str. 17 Autorka napisała: *”Dobór respondentów do wywiadów pogłębionych był celowy, ze względu na istotę badanego problemu. Próba badawcza składa się z 20 dojeżdżających do pracy, z którymi przeprowadzono wywiady na terenie Augustopola (dwie osoby), Dąbrowic (dwie osoby), Strzelec (dwie osoby), Pomarzan (dwie osoby), Żeronic (dwie osoby), Chrośna (dwie osoby), Przyorza (dwie osoby) Jankowic (dwie osoby), Bedlna (trzy osoby)”*. Czy celowość doboru respondentów polegała tylko na ich wyborze względem miejsca zamieszkania?

Rozdział 2. *Podstawy teoretyczne i problematyka dojazdów do pracy w świetle literatury przedmiotu* jest oparty całkowicie na literaturze. Ta część została napisana z zauważalną swobodą intelektualną. Doktorantka z dużą zręcznością cytowała bogatą literaturę przedmiotu. Rozdział ma charakter dobrze przygotowanej syntezy dot. teoretycznych podstaw dojazdów do pracy. Autorka przedstawiła szereg koncepcji objaśniających migracje, starając się uwypuklić elementy związane z dojazdami do pracy. Nie było to łatwym zadaniem, gdyż większość z tych koncepcji odnosi się ogólnie do ruchów migracyjnych, pomijając lub w słabym stopniu nawiązując do szczególnej formy mobilności człowieka jaką są dojazdy do pracy. Chwałę więc Doktorantkę za to, że panowała nad opisem i konsekwentnie zamierzała do realizacji postawionych we *Wstępie* celów. Dalsza część tego rozdziału także dobrze świadczy o poziomie przygotowania merytorycznego Doktorantki. Przedstawiła ona bowiem kierunki badań nad dojazdami do pracy w Polsce i na świecie oraz wyeksponowała naukowców z polskich i zagranicznych ośrodków naukowych zajmujących się tą problematyką. Zestaw ten można by uzupełnić o prace: Papanikolau (2008), Brickmanna, Dittrich-Wesbuer, Mielke`a, (2007) którzy badali dojazdy do pracy w Niemczech, studia Llano Verduras (2007), który opisał dojazdy do pracy w Hiszpanii czy analizy Frick`a, Wüthrich`a, Zbinden`a, Kellera (2004), którzy przedstawili dojazdy do pracy w Szwajcarii. Można było także sięgnąć do niektórych prac doktorskich dot. tejże problematyki przygotowanych w innych ośrodkach naukowych (np. Gruchociak 2013 – praca doktorska UE w Poznaniu). Ale przecież każdy recenzent (i nie tylko) jest w stanie wskazać dodatkowe publikacje na zadany temat, a żaden doktorant nie jest w stanie odnieść się do wszystkich tekstów naukowych. Nie robię więc z tego żadnego zarzutu Pani Magister, a jedynie wskazuję

na możliwości poszerzenie wiedzy i szerszego porównania swoich wyników z badaniami innych naukowców.

W tej części pracy, w ramach dyskusji nad obowiązującą w literaturze terminologią, Autorka podała przyjętą definicję *osób dojeżdżających do pracy* (s. 23). Wg Doktorantki (w tekście brakuje źródła) jest to „osoba, która przemieszcza się na trasie dom-praca-dom, wykorzystując przy tym różne środki transportu (w tym dojścia piesze)”. Oznacza to, że badaniem objęto wszystkie osoby zatrudnione (legalnie i nielegalnie), bez względu na to, czy miejsce zamieszkania pokrywało się z miejscem pracy. Szanuję prawo badacza, do przyjmowania własnych założeń, definicji, ograniczeń, ale w pracy naukowej powinny one być przynajmniej przedyskutowane i usprawiedliwione. Czy mając dostęp do danych z urzędów skarbowego, nie warto było ograniczyć badanie do osób, które miały podwyższone koszty uzyskania dochodów z tytułu dojazdów do pracy?

Sugeruję także Autorce we *Wstępie* zamieścić solidną analizę próby badawczej objętej badaniem kwestionariuszowym. Już w rozdziale 4. pojawiło się pierwsze nawiązanie do danych uzyskanych z badań terenowych, a informacje o cechach społeczno-demograficznych respondentów znalazły się niemalże na samym na końcu pracy (w rozdz. 6.).

W rozdziale 3. Autorka skoncentrowała się na problemach związanych z rozwojem społeczno-gospodarczym badanego obszaru. Charakterystyka powiatu pod względem ludnościowym i ekonomicznym jest bardzo potrzebna ze względu na główny problem badawczy dysertacji. Dojazdy do pracy są przecież silnie powiązane z wielkością i strukturą potencjału demograficznego i gospodarczego. Ta część pracy została napisana w sposób zrozumiały, a analizę uzupełniono syntetyzującym rycinami. W czasie lektury nasunęły mi się następujące uwagi:

1. Zaprezentowane treści powinny być bardziej wyselekcjonowane i powiązane z tematem dysertacji tj. z dojazdami do pracy. Czytając tekst odniosłam wrażenie, że kryterium wyboru elementów do opisu stanowiła bardziej dostępność danych aniżeli ich związek z celami pracy. W jaki sposób bowiem można tłumaczyć informacje dot. podziału powiatu ze względów organizacyjnych kościoła rzymskokatolickiego (s. 59), położenia powiatu wg regionalizacji fizycznogeograficznej Kondrackiego (s. 57), czy historii obszaru badań od XIII w. (s. 59). Można by się także zastanowić nad koniecznością charakterystyki przyrostu naturalnego czy liczby zawieranych małżeństw i rozwodów, chociaż te elementy ruchu naturalnego bardziej można by powiązać z dojazdami do pracy. Brakuje z kolei informacji

dot. sieci osadniczej, a dane dot. liczby i wielkości miejscowości można uzyskać albo z urzędów gmin, albo z urzędu statystycznego.

2. Brakuje jednolitego zakresu czasowego analizy poszczególnych zjawisk społeczno-gospodarczych. Np. zmiany liczby ludności opisywane są w latach 1995-2013, liczba zawieranych małżeństw, rozwodów, podmiotów gospodarczych z rejestru REGON – w 2013r., a bezrobocie - w latach 2004-2014. Nadto analiza jest na poziomie powiatu i gmin, a dojazdy do pracy (w dalszej części pracy) na poziomie sołectw lub grupy sołectw. Oczywiście zdają sobie sprawę z różnego zakresu (w tym czasowego) dostępności poszczególnych danych (Autorka także o tym wspomniała we *Wstępie*), ale może lepiej byłoby zachować jeden przekrój czasowy np. 2013 r. W takiej sytuacji należałoby skorygować tytuł rozdziału (słowo *rozwój* zastąpić np. wyrazem *sytuacja*).

3. Wiele danych dot. sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu zaczerpnięto ze źródeł wtórnych (np. liczbę zgonów z *Planu Rozwoju Lokalnego*, strukturę bezrobotnych z *Analizy sytuacji na lokalnym rynku pracy*, strukturę gruntów rolnych z *Planu Rozwoju Lokalnego*). Takie dane znajdują się w Banku Danych Lokalnych GUS, i bez żadnych ograniczeń można je wykorzystywać.

4. Na str. 69 odnosząc się do wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, Doktorantka podała, że „*Najwięcej punktów uzyskała jakość i przydatność rolnicza gleb – 64,6 pkt., agroklimat oceniony został na 10,1 pkt., rzeźba terenu – 4,6 pkt., natomiast stosunki wodne jedynie na 4,1 pkt (Plan nawodnień rolniczych ... 2007)*. Taki rozkład punktów nie jest niczym nadzwyczajnym i wynika z samej konstrukcji cytowanego wskaźnika. Jakość gleb może być oceniona maks. na 100 pkt., agroklimat na 15 pkt., a stosunki wodne i rzeźba terenu na 5 pkt. Oznacza to, że 4,1 pkt dla powiatu kutnowskiego za stosunki wodne to nie jedynie, ale aż 4,1 pkt.

5. Brakuje porównania analizowanych wskaźników do średniej dla obszarów wiejskich woj. łódzkiego lub/i kraju. Takie zestawienie dałoby czytelnikowi informację na temat czy sytuacja w badanym powiecie jest lepsza czy gorsza niż w całym regionie/kraju.

6. Na ryc. 18 (s. 70) w strukturze wielkości gospodarstw rolnych w powiecie kutnowskim uwzględniono obszary gruntów o powierzchni do 1 ha. W literaturze oraz w nomenklaturze GUS, przyjmuje się, że nie są to gospodarstwa, ale działki rolne.

Wysoko pod względem merytorycznym i metodologicznym oceniam rozdział 4. pt. *Rozkład przestrzenny wielkości, odległości, czasu i kierunków dojazdów*. Staranność,

wyobrażenia i konsekwencja – to tylko niektóre cechy Autorki wyraźnie widoczne w tej części pracy. Zamieszczono tu wiele cennych wniosków, będących wkładem Autorki w rozwój geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej. Szczególnie cenne są te dotyczące kierunków i rozkładu przestrzennego odległości dojazdów do pracy mieszkańców terenów wiejskich powiatu kutnowskiego. Pani Magister wyznaczyła rzeczywiste odległości dojazdów do pracy na podstawie optymalnej drogi łączącej miejsce pracy z miejscem zamieszkania, wykorzystując przy tym podkład kartograficzny DDOT i oprogramowanie ArcGis. Nadto Doktorantka, w umiejętny sposób, zaprezentowała bogaty materiał źródłowy uzyskany w badaniach terenowych, porównała otrzymane wyniki z analogicznymi osiągnięciami innych autorów oraz odniosła się do koncepcji teoretycznych. Wykorzystała przy tym interesujące wskaźniki oraz graficzne sposoby przedstawiania zjawisk społeczno-gospodarczych w przestrzeni. Niektóre ryciny mają charakter modelowy, syntetyczny (np. ryc. 32 s. 100, ryc. 33, s. 33, ryc. 36 s. 109, ryc. 39 s. 113), co dodatkowo podnosi wartość tego rozdziału i informuje o dojrzałym warsztacie badawczym Pani Magister. Obok niewątpliwych walorów tej części pracy, chciałabym zwrócić uwagę na następujące wątpliwości:

1. W wielu fragmentach analizy Autorka odwołuje się do cech społeczno-demograficznych respondentów. Niestety ta część analizy jest słabo udokumentowana, brakuje zestawień tabelarycznych potwierdzających opis.

2. Zupełnie zbędny wydaje mi się podrozdział 4.4 dot. kierunków dojazdów, w którym Doktorantka określiła kąt położenia dojazdów (od 0 do 360⁰). Jednocześnie Pani Magister stwierdziła, że *„wyznaczony kierunek wektora wypadkowego nie ma żadnej wartości poznawczej ze względu na duże rozproszenie kierunków dojazdu”* (s. 96). Zgadzam się całkowicie z Autorką. Przecież ponad 70% pracujących w badanym powiecie dojeżdża do pracy do Kutna. Oznacza to, że kierunek dojazdów (i ich wektor) zależy, przede wszystkim, od położenia danego sołectwa względem głównego miasta analizowanego obszaru.

3. Na str. 102 Doktorantka wyodrębniła cztery typy sołectw ze względu na zmienność przestrzenną odległości i kierunki dojazdów wykorzystując, wg Jej relacji, tabelę znaków. Niestety Pani Magister nie podała kryteriów jakie przyjęła dla wyróżnienia dużego lub małego zróżnicowania kierunków i odległości. Nigdzie nie zamieszczono także zasygnalizowanej tabeli znaków. Dlatego też wątpliwości moje odnoszą się do bardzo dużej liczby sołectw (45 z 97) zaliczonych do typu 3: małe zróżnicowanie kierunków i duże odległości. Z wcześniej przedstawionych danych wynika, że *„prawie połowa wszystkich*

dojazdów do pracy zamyka się w przedziale do 10 km”, a „jedynie 9% dojazdów przekracza 40 km” (s. 83). Zapewne typologia została przeprowadzona poprawnie, ale brak dokładnych kryteriów podziału nasuwa pytania.

4. W rozdziale tym znalazłam pewne nieścisłości liczbowe. Np. na str. 16 Autorka podała, że „badaniom dotyczącym dojazdów do pracy poddano łącznie 1300 mieszkańców, z czego po weryfikacji do dalszych badań wykorzystano 1240 wywiadów (...)”. Na str. 84 w tekście i w tab. 9 pojawiła się liczba 1307, a na str. 90 znalazła się informacja o 1336 respondentach.

Na str. 80 Autorka poinformowała, że „Ponad 85% mieszkańców powiatu wybiera miejsce pracy zlokalizowane na terenie powiatu kutnowskiego”, podczas gdy na str. 99 podała, że „Ponad 82% mieszkańców powiatu kutnowskiego jako miejsce pracy podaje miejscowość położoną na terenie tego powiatu”. Zdecydowanie brakuje w rozdziale dokumentacji tabelarycznej, która jest bardziej czytelna i przejrzysta aniżeli niektóre ryciny.

5. W tej części pracy jest także wiele powtórzeń, których wyeliminowanie znacznie poprawiłoby zwartość dysertacji. Np. na str. 98 w przypisach znajduje się informacja o zaletach metody Doi, co jest dokładną kopią informacji ze str. 21. Dwa pierwsze akapity rozdziału także są powtórzeniem informacji przedstawianych wcześniej, a na str. 81 i 84 mamy ten sam cytat Anderssona (z nieco innym źródłem).

Rozdział 5. pt. *Uwarunkowania dojazdów do pracy na wsi* jest, tak jak poprzedni, oparty na oryginalnych, niepublikowanych danych zebranych drogą wywiadów lub kwerendy w największych zakładach pracy, urzędzie skarbowym, firmach przewozowych itp. Tę część pracy uważam za bardzo wartościową pod względem merytorycznym. W nawiązaniu do koncepcji czynników *push-pull* Everetta Lee Autorka przedstawiła te czynniki w odniesieniu do środowiska pracy i zamieszkania, warunków komunikacyjnych, potencjału demograficznego oraz sytuacji w rolnictwie badanego obszaru. Z naukowego punktu widzenia interesujące są informacje, że analizowane czynniki działają w sposób selektywny w przekroju przestrzennym powiatu, a wpływ niektórych jest bardziej widoczny w strefie podmiejskiej, inne zaś silniej oddziałują w strefie peryferyjnej (str. 149), oraz że większe znaczenie dla dojazdów do pracy miały czynniki przyciągające aniżeli wypychające. Co do walorów metodologicznych i merytorycznych tego rozdziału nie mam żadnych wątpliwości. Uważam, że rozdział ten napisany został w sposób wnikliwy, przemyślany i na swój sposób innowacyjny (biorąc pod uwagę wybór mierników, sposób pozyskania danych i ich graficznej prezentacji). W moim przekonaniu treści te mogłyby całkowicie zastąpić

informacje zaprezentowane w długim rozdz. 3 dot. rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu. Interpretacja wyników i wnioski Autorki całkowicie mnie przekonały. Doceniam poprawne i finezyjne odnoszenie się do literatury, koncepcji teoretycznych i wyników badań innych autorów. Jedyna moja uwaga dotyczy stopnia dokumentacji danych pochodzących z wywiadów. W wielu miejscach musiałam uwierzyć Doktorantce „na słowo”, gdyż brak było bardzo potrzebnych zestawień tabelarycznych. Zresztą we wcześniejszych rozdziałach Autorka także preferowała graficzną (nie liczbową - tabelaryczną) formę prezentacji wyników. Szkoda, bo zamieszczanie danych w tabelach (np. w ujęciu przestrzennym- wg sołectw) pozwoliłoby nie tylko na ocenę poprawności analizy i wiarygodności uzyskanych danych, ale także wpłynęłoby (w przyszłości) na stopień cytowalności wyników i możliwości ich porównywania z innymi badaniami.

Pozytywnie oceniam kolejną część dysertacji - rozdział 6. pt. *Opinie osób dojeżdżających do pracy na terenach wiejskich na podstawie badań ankietowych*. Rozpoczyna się on od szerokiej prezentacji cech społeczno-demograficznych respondentów. W nawiązaniu do literatury przedmiotu Doktorantka przedstawiła strukturę badanych osób, pod względem cech, które wpływają na ich mobilność, takich jak płeć, wiek, stan cywilny i rodzinny, wykształcenie, wykonywany zawód, wielkość rodziny. Jest to bardzo dobre ujęcie, które świadczy o ukierunkowanym i konsekwentnym postępowaniu badawczym oraz o prawidłowej konstrukcji metryczki zawartej w kwestionariuszu. Połączenie tych cech z uzyskanymi informacjami o dojazdach do pracy wiejskiej ludności powiatu kutnowskiego podnosi zdecydowanie walory poznawcze przeprowadzonych badań i w znacznym stopniu przyczynia się do rozpoznania zjawiska mobilności wahadłowej mieszkańców wsi. W kolejnej części zaprezentowano motywy dojazdów do pracy. Autorka miała świadomość, że motywy te były zróżnicowane w zależności od wielu czynników, w tym odległości miejsca zamieszkania respondenta od lokalnych rynków pracy. Dlatego w wielu fragmentach zaprezentowała to zróżnicowanie w nawiązaniu do literatury przedmiotu i danych uzyskanych w badaniu. Rozdział 6. zamyka część pt. *Wyobrażenia dojazdów do pracy w opinii respondentów*. Przy wykorzystaniu interesujących metod (Word Association Method, metoda dyferencjału semantycznego) czytelnik otrzymał wiele nowych informacji objaśniających zjawisko dojazdów do pracy. Ponadprzeciętne przygotowania merytoryczne i metodologiczne Autorki dało bardzo dobre rezultaty badawcze. Chciałabym jednak zwrócić uwagę Pani Magister na niektóre niedociągnięcia:

1. Charakterystyka społeczno-demograficzna respondentów powinna być zamieszczona znacznie wcześniej - we *Wstępie* – o czym już napisałam.

2. Na str. 158 Autorka poinformowała czytelnika, że „*Blisko 56% respondentów stanowili mężczyźni, natomiast kobiety biorące udział w badaniu tworzyły grupę ok. 44% (ryc. 58)*”. Na przywoływanej rycinie przedstawiona jest sytuacja odwrotna: 56% badanych - to kobiety.

3. Analiza dot. motywów skłaniających mieszkańców powiatu kutnowskiego do dojazdów do pracy zamieszczona na str. 165 nie jest zgodna z przywoływaną ryc. 64. Pani Magister podała, że „*Głównymi motywami skłaniającymi mieszkańców powiatu kutnowskiego do podjęcia decyzji o dojazdach do pracy są brak pracy na lokalnym rynku pracy oraz chęć poprawy poziomu życia, w tym także uzyskania wyższych dochodów. Najmniejsze znaczenie przy wyborze pracy poza miejscem życia ma dla respondentów przywiązanie do miejsca zamieszkania oraz stosunkowo niższe koszty utrzymania w tym miejscu. Wartości obu wspomnianych motywów w przekonaniu respondentów przekraczają jednak 2,5 pkt. (w skali od 0 do 5)*”. Na ryc. 64 pt. *Motywy skłaniające mieszkańców powiatu kutnowskiego do podjęcia decyzji o dojazdach* wyraźnie widać, że największe znaczenie mają: zadowolenie z wykonywanej pracy (3,90 pkt), samorealizacja (3,82) oraz niższe koszty utrzymania w miejscu zamieszkania (3,61 pkt.). Natomiast najmniejsze znaczenie mają: wyższe dochody (2,71), wyższe stanowisko (2,92 pkt) oraz brak pracy w miejscu zamieszkania (2,92 pkt.).

Ostatnia część – rozdział 7. składa się dwóch elementów: wniosków i rekomendacji. Pani Magister sformułowała szereg wniosków zarówno o charakterze ogólnym jak i szczegółowym. Wszystkie nawiązują do celów postawionych we *Wstępie*. Wiele z nich ma istotne znaczenie poznawcze, metodologiczne i aplikacyjne. Na szczególną uwagę zasługują rekomendacje dla działań praktycznych. Olbrzymi zbiór uzyskanych oryginalnych danych pozwolił na sformułowanie zaleceń dot. planowania przestrzennego, polityki ludnościowej, mieszkaniowej oraz transportowej.

Pod względem merytorycznym pracę oceniam bardzo wysoko. Jest to pionierska, wieloaspektowa analiza dotycząca dojazdów do pracy ludności wiejskiej powiatu kutnowskiego. Opis i interpretacja wyników są na ponadprzeciętnym poziomie naukowym. Autorka sformułowała wiele wniosków, które odnoszą się bezpośrednio do badanego obszaru, ale na pewno można je odnieść do innych obszarów wiejskich w Polsce oraz Europie środkowej i wschodniej. Jest to niewątpliwy wkład Doktorantki w rozwój nauki.

Ocena strony metodologicznej pracy

Doktorantka wykorzystwała w pracy zarówno metody ilościowe jak i jakościowe. Wśród nich należy wymienić metodę dyferencjału semantycznego, tabelę znaków, metodę wyznaczania elementów wiodących w strukturze Doi, metodę wektorową. Nie są to szczególnie innowacyjne metody, ale w pracy zostały prawidłowo zastosowane i zagwarantowały sukces badawczy. Pozytywnym zamierzeniem było wykorzystanie technik i narzędzi GIS-owskich. Pozwoliły one nie tylko na wizualizację zebranych materiałów źródłowych, ale także na integrację danych i pogłębienie analizy. Nadto Pani Magister wyliczyła i zinterpretowała wiele współczynników i miar statystycznych (współczynniki korelacji, średnia, odchylenie standardowe, wskaźnik zmienności, skośność, kurtoza).

Doktorantka sięgnęła także po metody terenowe, w ramach których przeprowadziła wywiady z dojeżdżającymi do pracy. Są to metody szczególnie pracochłonne, czasochłonne i niełatwe. Trudności zwykle pojawiają się na etapie konstrukcji kwestionariusza oraz w czasie przeprowadzania wywiadów z respondentami. Do kwestionariusza wywiadu mam tylko małe uwagi techniczne. W pyt. 6 w części *Charakterystyka osób dojeżdżających* respondenci zostali poproszeni o ocenę w skali od 0 do 5 motywów, które były istotne przy wyborze obecnego miejsca pracy. Nie poinformowano badanych czy 1 to najwyższa czy najniższa ocena. W pytaniu 7, w tej samej sekcji, respondent miał wybrać motywy ew. przeprowadzki bliżej miejsca zamieszkania. Brak jest informacji ile motywów można było wybrać. Sam, kwestionariusz zasługuje na wyróżnienie. Pytania sformułowane zostały w sposób jasny, bez używania specjalistycznych terminów. Daje to gwarancję tego, że respondenci rozumieli pytania.

Proponowałabym także odnieść się do wiarygodności danych uzyskanych w wywiadach. Odpowiedzi na niektóre pytanie odnoszące się do podobnych kwestii są diametralnie różne. Np. z przedstawionych badań wynika, że 62% respondentów pozytywnie ocenia dojazd do pracy (s. 167), ale tylko 2,5% uważa, że nie należy nic w nich zmieniać (s. 169). Warto by zatem wyliczyć wartość wskaźnika Alfa Cronbacha, który jest metodą analizy rzetelności danych. Określa on spójność pozycji wchodzących w skład danej skali, czyli określa to, na ile pozycje wchodzące w skład danej skali są do siebie podobne.

O konieczności bardziej szczegółowego opisu prowadzenia badań terenowych wspomniałam już wcześniej.

Większość metod została szczegółowo zaprezentowana albo w rozdziale 1 (podrozdział *Materiały źródłowe i metody badawcze*) albo w rozdziałach merytorycznych.

Nie mam większych uwag do strony metodologicznej pracy. Wątpliwości dotyczące interpretacji niektórych wyników przedstawiłam we wcześniejszej części recenzji.

Uwagi formalne

Praca jest dobrze zredagowana, ale Autorce nie udało się uniknąć pewnych usterek. Zaliczam do nich, przede wszystkim, niezachowanie należytej staranności językowej (w tym: brak jedności czasu w zdaniach, błędy literowe, stylistyczne). Błędy literowe nie tylko utrudniały czytanie tekstu, ale w niektórych przypadkach wpływały na ogólny wydźwięk opisu. Np. na str. 45 jest: *Dojazdy do pracy w tarnobrzeskim kombinacie siarkowym badał Siekierski (1967), natomiast zmiany struktury załogi w tym regionie w latach 1962-1965 analizował Turczyn (1965, 1968)*. Wydaje mi się, że Pani Magister chodzi o prace Irminy Turczyn z Krakowskiego Ośrodka Naukowego. Brakująca litera *a* na końcu czasownika „analizował” zmieniła płeć badaczki. Bardzo proszę także, aby Doktorantka zwróciła uwagę na pisownię słów: z kolei (kolei) (s. 43, 138) oraz inwentarz (s. 58). Należy także bezwzględnie usunąć szereg powtarzających się informacji.

Wnioski końcowe

Niezależnie od przedstawionych uwag niniejszą dysertację **oceniam bardzo wysoko. Została ona przygotowana zgodnie z zasadami odnoszącymi się do rozpraw naukowych.**

Do najważniejszych zalet pracy zaliczam:

- pionierski charakter przeprowadzonych badań dot. dojazdów do pracy wiejskiej ludności powiatu kutnowskiego i nowatorskie ujęcie problematyki,
- poprawne merytorycznie sformułowanie problemu i celów pracy,
- szerokie naświetlenie teoretycznej płaszczyzny dojazdów do pracy,
- zebranie bardzo obszernego materiału badawczego (7800 jednostkowych informacji, wywiady wśród 1300 osób dojeżdżających do pracy, pozyskanie niepublikowanych danych z szeregu instytucji),
- prawidłowo dobrane i wykorzystane metody badawcze, szczególnie techniki GIS oraz metody terenowe.
- porównywanie otrzymanych wyników z rezultatami innych autorów,
- akceptowalne wyniki badań, które w przyszłości powinny być weryfikowane,

- syntetyczne wnioski i rozsądne rekomendacje.

Wśród niżej ocenianych elementów pracy należy wymienić:

- brak wystarczającej dokumentacji tabelarycznej prezentowanych wyników,
- brak krytycznej oceny wiarygodności, rzetelności i kompletności danych uzyskanych w instytucjach i w badaniach terenowych,
 - zbyt ogólny opis przebiegu badań terenowych, zwłaszcza w kwestii jak dobierano poszczególne osoby do badań, w jakich okolicznościach prowadzono wywiady – w domu, na stacji, w urzędzie itd.?,
- brak korekty językowej ostatecznej wersji pracy.

W podsumowaniu stwierdzam, że opiniowana rozprawa stanowi oryginalne, pionierskie i nowatorskie rozwiązanie podjętego problemu naukowego. Doktorantka wykazała się ogólną i szczegółową wiedzą teoretyczną oraz, bez wątpienia, wykazała umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Pani mgr Katarzyna Marciniak przygotowała rozprawę, która spełnia wszelkie wymagania stawiane pracom doktorskim zgodnie z obowiązującymi przepisami. Dlatego wnioskuję o dopuszczenie Pani mgr Katarzyny Marciniak do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Wioletta Kamińska